

A magyar szórend kísérleti modelljei II. Tartományok és viszonyok a magyar mondatban

1. Visszatekintés, bevezetés

Tanulmányom első részének (Imrényi 2007) célja az volt, hogy a generatív nyelvészetben belülről kínáljon – inkább technikai, mintsem szemléletbeli – alternatívát az elmúlt harminc év magyar szórendi kutatásaiban meghatározó összetevős szerkezeti elemzésre. Az alternatíva – amelyet az optimalitáselmélet (OT, Prince–Smolensky 1993) egy sajátos változatában fogalmaztam meg – a mondatalkotó elemek elhelyezkedését összetevős szerkezet nélkül, kizárólag a közöttük fennálló funkcionális és lineáris viszonyok segítségével modellálta.¹ A – például régecsk és vonzatok, operátorok és a hatókörükbe eső predikátumok stb. között érvényesülő – funkcionális viszonyokat az Input komponens tükrözte, míg a sorrendi preferenciákat a Kiertékelő komponens eltérő erősségű, egymásnak gyakran ellentmondó, megsérthető megszorításai fejezték ki. Bár a modell ily módon szakított a fősodratú generatív nyelvészet több lényeges előfeltevésével (összetevős szerkezet, rigid szabályok), továbbra is a generatív irányzathoz kötötte az a cél, hogy olyan explicit algoritmust nyújtson, amely alkalmas egy nyelv szintaktikailag jólformált – vagy az OT szóhasználatával: „optimális” – mondatnak generálására, illetve a jólformált és rosszulformált mondatok közötti különbségtételre.

A tanulmány most következő részében újabb kísérleti modellt ismertetek, amely sok tekintetben az optimalitáselméleti elemzés eredményeire épül, de immár radikális szemléletbeli változattal is hoz: a generatív irányzattal szembenálló kognitív-funkcionális nyelvészet nézőpontját alkalmazza. A legfontosabb különbség, hogy míg a fősodratú generatív nyelvészet a nyelvtant, nyelvtudást immanens elvekkkel és szabályokkal igyekszik megragadni (s lényegét egy tisztán formális sajátosságban, a rekurzivitásban² látja, vö. Hauser–Chomsky–Fitch 2002, kritikájához Pinker–Jackendoff 2005), addig a kognitív-funkcionális irányzat a nyelvet az emberi megismerés és kommunikáció általános összefüggéseiben vizsgálja, s olyan **szimbolikus sémák készletének** tekinti azt (Langacker 1987),

¹ A funkcionális viszonyok elismerése a hagyományos grammatika szemléletmódjának rehabilitációjához is vezetett, hiszen a szintagmák – ellentétben a generatív nyelvészet összetevő-fogalmával – elsősorban nem nyelvi „egységek”, hanem nyelvi elemek közötti funkcionális viszonyokat fejeznek ki. Ugyanakkor két szempontból is a hagyományos grammatika koncepciójának kiterjesztése látszott szükségesnek: egyrészt a funkcionális viszonyok körét ki kellett bővíteni olyan viszonyok befogadására, amelyeket a hagyományos modell nem tekint grammatikainak (pl. tagadószó és predikátum „logikai” kapcsolata), másrészt a szórend nyelvi kódoló szerepének megfelelően az elemek közötti lineáris viszonyokkal (megelőzés, szomszédosság) is foglalkozni kellett.

² Technikai értelemben a rekurzió önmagukba visszatérő folyamatokra utal, illetve olyan összetevőkre, amelyek egy ugyanolyan típusú összetevőt tartalmaznak (pl. [_{XP} X [_{XP} X]]). Például a többszörösen összetett mondatokban a mellékmondatnak is van önálló mellékmondata, e jelenségben így ugyanannak a műveletnek a rekurzióját, visszatérését láthatjuk (a szabály kimenete ugyanazon szabály újbóli alkalmazásának bemenete). Ha az egyes mondattani műveleteket a lehető legmagasabb elvonatkoztatási fokon értelmezzük (márpedig Chomsky [1995–] legújabb modellje, a Minimalista Program erre tesz kísérletet), akkor végső soron az összetevős szerkezet egésze is rekurzívnak minősül, hiszen ugyanazon általánosított szerkezetépítő műveletet alkalmazzuk újra meg újra az összetevős szerkezet létrehozásában.

amelyekben forma és funkció elválaszthatatlanul összekapcsolódik, így a forma immanens megértése sem lehetséges. Az ekként megalapozott modell kérdésfeltevése már nem a „jólformált” és „rosszulformált” mondatok – a gyakorlatban egyébként is rendkívül problematikus – elkülönítésére vonatkozik, hanem arra irányul, hogy miként tükröződnek a nyelv mondataiban azon kognitív és kommunikatív funkciók, amelyeket a nyelvhasználatban betöltenek.³

Mielőtt az újabb kísérleti alternatíva bemutatására térnék, a tanulmány második részében röviden áttekintem az összetevős szerkezeti elemzés legfontosabb vonásait, s kitérek arra, hogy egyáltalán milyen érvek tehetik szükségessé – szemléleti okokból – e modell meghaladását. (Az optimáliselméleti elemzés inkább csak technikai alternatívát kínált, így ott pusztán a másfajta megközelítés **lehetőségét** hangsúlyoztam.) A tanulmány harmadik részében bevezetem az új, viszonyalapú szórendi modell legfontosabb terminusait, majd részletelemzéseken keresztül mutatom be a modell működését.

2. Az összetevős szerkezeten túl

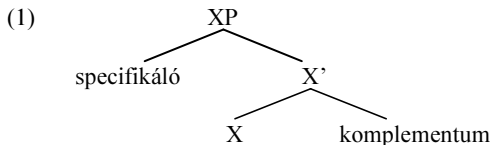
Az összetevős szerkezeti elemzés a 20. századi mondattani kutatások egyik sarokköve, amelyet olyan – filozófiájukban gyökeresen eltérő, de módszertanukban átfedéseket mutató – irányzatok is magukévá tettek, mint a nyelvészeti strukturalizmust képviselő amerikai deskriptív nyelvészet (Bloomfield 1933) és az azt felváltó chomskyánus generatív iskola (Chomsky 1957, 1965, 1981, 1995 stb.). A deskriptív nyelvészetben – a háttérelmélet empirista-behaviorista szemléletével összefüggésben – az összetevős szerkezet arra újított lehetőséget, hogy a korpuszból kinyerhető nyelvtan kategóriáinak megalapozását tisztán formális, disztribúciós úton lehessen elvégezni, függetlenül a tudományos módszertan számára problematikusnak vélt jelentéstől. Már ekkor megjelent a **behelyettesítés** szempontja mint a kategorizáció alapelve: azon elemeket, illetve elemcsoportokat, amelyek ugyanazon mondattani környezetekben fordulhatnak elő, azonos szintaktikai osztályba sorolhatjuk (pl. a *János*, az *a fiú* és az *a magas fiú* hasonló helyeken állhatnak a mondatban, így kategóriájuk e megközelítés szerint azonos).

A chomskyánus generatív nyelvészet az összetevős szerkezeti elemzés empirikus bázisát átvette a strukturalizmustól (vö. É. Kiss [1998: 17]: „Alapelvünk az lesz, hogy ha két mondatösszetevő, mondatrész egy adott mondattani környezetben felcserélhető egymással, akkor azonos osztályba sorolandók”), de jelentős mértékben meg is újította azt, összhangban a behaviorizmust elutasító racionalista-mentalista háttérelmélettel, amely nem egyszerűen a verbális viselkedés leírására törekedett, hanem azon velünk született, genetikusan kódolt szabály-, pontosabban elv- és paraméterrendszer, Univerzális Grammatika feltárására, amely e viselkedés „mögött áll”, és azt egyáltalán lehetővé teszi. Könnyű belátni, hogy az összetevős szerkezet eredeti strukturalista formájában nem lehetett alkalmas arra a nagyfokú absztrakcióra, amelyet ez az új nézőpont megkövetelt.⁴ Az egyes nyelvekre vonatkozó, pusztán empirikus alapon kivitelezett összetevős szerkezeti elemzések rendkívül szerteágazóak voltak (akár egyazon nyelvről többféle, elvben egyenértékű grammatikát lehetett

³ Az új megközelítés nemcsak „jólformáltság” és „rosszulformáltság” generatív oppozícióját teszi zárójelbe, hanem számos olyan dichotómiát is felszámol, amelyek Saussure óta meghatározók a nyelvészetben: ilyen a *langue* és a *parole* (vagy generatív-mentalista értelmezésben: kompetencia és performancia, *1-language* és *E-language*) ellentéte, a szinkronia és a diakronia szigorú elválasztása, valamint – mivel a szótári elemeket és a mondattani mintázatokat az elmélet ugyanolyan típusú, csak eltérő sematizálású konstrukcióknak tekinti – a lexikon és a szintaxis merev szembeállítás. Minderről részletesebben lásd Bańcerowski (1999), Ladányi (2005) és Tolcsvai Nagy (2005a, 2005b: 28, 2005c: 47–9) összefoglalását.

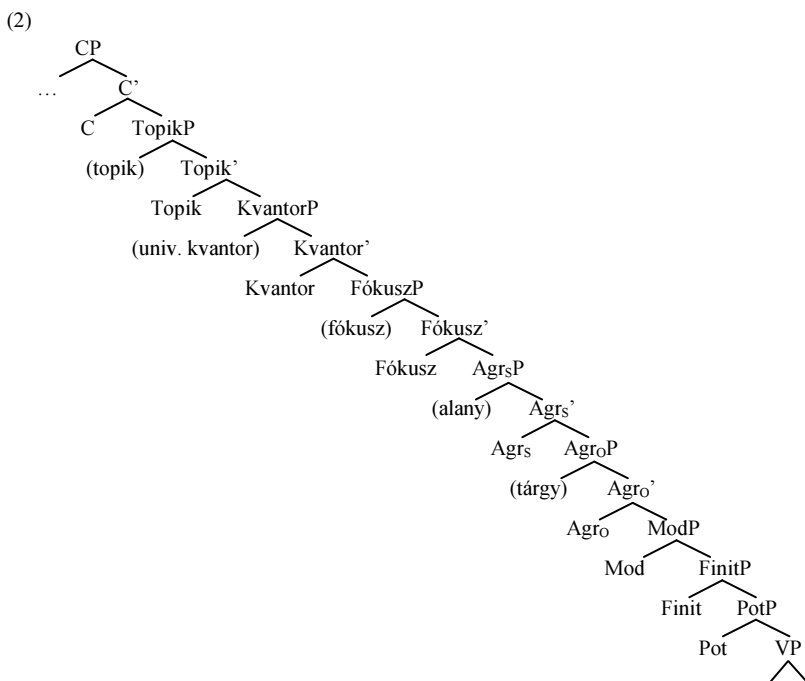
⁴ Természetesen már az sem magától értetődő, hogy egyáltalán bármiféle összetevős szerkezetnek létjogosultsága van-e a nyelv mentális reprezentációjában. Chomsky a deskriptív nyelvészet tudatos félreértelmzéséből indult ki: úgy vette, mintha a strukturalistáknak a korpuszra alkalmazott analitikus eljárásai egyben a velünk született mentális nyelvtannal kapcsolatos hipotéziseket is képezhetnének (vö. Chomsky 1965: 52–3).

posztulálni), így szükségessé vált a lehetséges összetevős szerkezetek (s ezáltal a lehetséges nyelvek) körének megszorítása, az összetevős szerkezet metaelmélete. Ezt a szerepet töltötte be Jackendoff (1977) **X'-elmélete** [ejtsd: iksz-vonás], amely szerint az egyes mondattani összetevők (mint pl. az igei, a főnévi vagy a melléknévi csoport) a „fejük” (*head*) kategoriális jegyeitől („szófajától”) függetlenül azonos, szim-metrikus módon épülnek fel, az alábbi séma szerint:

A fej helyén álló kategoriális változó (X) helyébe tetszés szerint képzeljünk egy igét (V), főnevet (N) vagy melléknévet (A) stb., amely a kategoriális jegyeit **projektálni** képes a szerkezet magasabb szintjeire, így például igei fej esetén V'-t és VP-t kapunk, amíg főnévi fej esetén N'-t és NP-t. A komplementum pozícióban valamilyen vonzat szerepű, azaz a fej szótári tételében előírt kategóriájú elem szokott helyet foglalni (pl. a tárgyias ige tárgya), amely a fejjel együtt egy X' státuszú összetevőt alkot. A specifikáló funkciója ennél valamivel absztraktabb, többek között a fejjel való egyeztetésben is fontos szerepet játszhat (*Spec-Head agreement*), illetve bizonyos grammatikai esetek itt kerülnek kiosztásra (pl. az angolban az alany az IP összetevő specifikálójában helyezkedik el). A modell szerint az X'-elmélet struktúraépítési alapelvei univerzálisak, minden nyelv szerkezete rájuk épül, az azonban paraméter-beállítás kérdése, hogy például a fej megelőzi vagy követi-e a komplementumát.

Az X'-elméletet és általában a fősodratú generatív nyelvészet összetevős szerkezeti metaelméletét a magyar mondatban legkövetkezősebben és legteljesebben talán Bartos (2000: 663) modellje tükrözi:

Az ábrán jól megfigyelhető, hogy a VP (igei csoport) fölé emelt összetevők – például a TopikP vagy a FókuszP – az (1)-ben bemutatott konfigurációs sémát követik, azaz valamilyen fejkategória legfelsőbb kétszintű projekciójából (X-[X']-XP) állnak elő. Az összetevős szerkezetet (amely matematikai értelemben nem más, mint egy gráf) mondattani szabályok generálják. Az elmélet korábbi fázisában ezek úgynevezett újraíró szabályok voltak, amelyek megadták az egyes, hierarchikusan magasabb státuszú összetevők közvetlen összetevőit és ezek sorrendjét (az ekkor még S szimbólummal jelölt mondat kategóriájától haladva „lefelé”, pl. $S \rightarrow NP VP$); az újabb megközelítés szerint azonban a mondataalkotó szótári elemeket építjük össze, hierarchikusan egyre magasabb státuszú összetevőkhöz jutva. Ebben az elmélet mai változata (Chomsky 1995–) szerint két általánosított szerkezetépítő művelet játszik fontos szerepet – de ezek egyetlen operáció két változatának is felfoghatók –: a *Merge* ('összeillesztő') művelet, amely két önálló összetevőből hoz létre egy újat (innen adódik, hogy minden csomópontban csak kétfelé ágazik a fa), és a *Move* ('mozgató'), amely egy összetevő valamely részösszetevőjét kimoztatja, és kívülről hozzákapcsolja az eredeti összetevőhöz.

Miért látom szükségesnek, hogy erre a kétségtelenül impozáns, több évtizedes empirikus kutatást és egy kurrens mondattani elmélet legújabb eredményeit ötvöző modellre kísérleti alternatívát nyújtsak? Két alapvető probléma miatt: az egyik, hogy a generatív összetevős szerkezeti elemzés nem vagy csak nagyon nehezen egyeztethető össze az elmeműködés – és így a nyelvtudás, nyelvhasználat – alacsony szintű folyamataival (**konnekcionista, viszonyhálózat-elméleti kritika**); a másik, hogy a modell a nyelvet mint vizsgálandó objektumot kiszakítja az emberi megismerés és kommunikáció bonyolult, de a jelenségek szempontjából meghatározó összefüggérendszeréből (**kognitív-funkcionális kritika**). Nézzük e problémákat részletesebben!

A „klasszikus kognitívizmus” (vö. Clark 1996) modellje „az agy egy számítógép” tudományos metaforájára épül: az elme előre betáplált algoritmusok segítségével explicit szimbólumokat manipulál. A generatív összetevős szerkezeti elemzés ezt a klasszikus felfogást követi: a szintaxis mint központi feldolgozó egység a maga sajátos működési elvei szerint generálja a nyelv jólformált mondatait, explicit szimbólumokon végzett, sorbarendezett műveletek (pl. az imént említett összeillesztő és mozgatósi szabályok) lefuttatásával (*input* → *output*). Bár a modell vonzó lehet annyiban, hogy egy ismert, könnyen tanulmányozható rendszer, a számítógép működése felől közelít a megismerés számára kevésbé hozzáférhető emberi elméhez – súlyos probléma, hogy az ember nem gép: élményei, hiedelmei, vágyai vannak, önálló gondolkodásra képes, rugalmasan – nem a kettes számrendszer és a szótározott jelentés ígézetében – kezeli a beérkező információt, stb. E jelenségek arra utalnak, hogy az emberi elme egészen más, s ha e hatalmas különbség forrását a tudomány eszközeivel keressük, kézenfekvő, hogy az agyműködés folyamataiból induljunk ki (ezekből mérítsük a modell analógiáit), amelyek az embert mindezen lehetőségekre diszponálják.

Az elme szimbólummanipulációs modelljét felváltani vagy legalábbis relativizálni képes új megközelítés, a **konnekcionizmus** az elmét „elméleti neuronok” hálózatának tekinti (Clark 1996, Nánay 1996). Az egymással összefüggő, egymásra visszaható tanulás, tudás és alkalmazás e felfogás szerint egy hálózat csomópontjai közötti asszociációs és aktivációs minták kiépülésével, kapcsolatuk megerősödésével, rutinizálódásával modellálható. Az elmélet – ha önmagában vesszük, és radikálisan alkalmazzuk – alacsony szintű, „buta” folyamatokra redukálja az elmeműködést (pl. a nyelvtanulásban több szerepet játszhat a statisztikai gyakoriság, mint azt a chomskyánus nyelvészek vélik), ez azonban csak látszólagos probléma, hiszen könnyen elképzelhető, hogy a viszonyhálózat bizonyos körülmények között úgy viselkedik, **mintha** szimbólummanipulációt folytatna (vö. Smolensky et al. [1992] integrált modelljét). Mindenesetre kétségtelen előnye a konnekcionista modellnek, hogy alapfogalmai kézzelfoghatóak, pszicholingvisztikailag motiváltak: az asszociációnak és az aktivációnak a nyelvtudásban, nyelvhasználatban betöltött szerepét kevés pszicholingvista kérdőjelezné meg, míg a generatív elemzés kategóriáit és műveleteit (így a projekció fogalmát vagy a mozgatósi szabályokat) joggal tekintheti bárki pusztán elméleti konstruktumoknak, amelyeket vagy elfogadunk, vagy sem.

A konnekcionizmus nyelvészeti alkalmazásának egyik kiemelkedő képviselője Sydney Lamb, aki a modell egy sajátos változatát, a **viszonyhálózat-elméletet** (*relational network theory*) vallja. Nézete szerint „nyelvtudásunk, mint az emberi tudás általában, egy hálózaton belüli kapcsolatokban testesül meg”¹ (Lamb 2005: 157). Egy elemi szimbólum (pl. szó vagy morféma) nem más, mint forma és funkció asszociációja: a jel mint a nyelvtan „egysége” *ad absurdum* nem is létezik, hanem pusztán az őt létrehozó viszonyok a valóságosak. Ha a gondolatmenetet a mondatokra alkalmazzuk, radikális, mégis igen valószerű következtetésre jutunk: **a mondat és szörendje** e felfogás szerint nem más, mint **asszociációs hálózaton értelmezett aktivációs minták eredménye**. Nincs szükség szerkezetépítésre, például egy VP megépítésére az igéből és vonzataiból – majd az arra kijelölt elemek kimozgatására –, hanem elegendő arra utalnunk, hogy a koasszociált kifejezések milyen aktivációs minták szerint helyezkednek el egymáshoz képest. Ha a szó nem egység – vagy legalábbis levezethető asszociációkból, ami persze nem zárja ki, hogy ezek a viszonyok rutinizálódnak, s így az egység benyomása alakuljon ki –, akkor a „szintagma” és a „mondat” különösen nem az, hanem kizárólag asszociációs és aktivációs viszonyok formájában jelentkezik. Ez azért jelentős szemléletváltás, mert a viszonyokat az egységként felfogott szimbólumokkal ellentétben nem lehet nyelvtani szabályokkal manipulálni, pl. egyik pozícióból a másikba mozgatni, hanem a viszonyok összjátéka, egymáshoz képesti erőssége alakíthatja ki a mondatot mint aktivációs mintát. A sorbarendezett műveleteket, fokozatos szerkezetépítést így a „felszín” dinamikája váltja fel.

A szimbólummanipulációs elmélet hívei ellenvethetik, hogy az egységekre, összetevős szerkezetre, mozgatósi műveletekre stb. épülő elemzés sikerrel magyarázott és magyaráz meg számos mondattani jelenséget a világ legkülönbözőbb nyelveiben; arról pedig, hogy a nyelv mentális reprezentációja ténylegesen milyen, a tudomány mai állása szerint legfeljebb spekulációink lehetnek. E kettős ellenvetésben van igazság, de úgy gondolom, létezik egy viszonylag objektív mérce is, amely határozottan a viszonyalapú modell mellett szól, ez pedig a **tudományos axiómák ökonómiájának** szempontja: úgy tűnik, akkor érdemes egy kutatás során bonyolult alapvetésekből kiindulni, amikor az egyszerűbb premisszákból adódó lehetőségek már bizonyíthatóan kimerültek. A kérdés e nézőpontból a következő: ha elvben lehetséges a szórendet olyan, pszicholingvisztikailag jól megalapozott fogalmakkal kezelni, mint az asszociáció és az aktiváció, akkor miért „emeljük a tétet”, miért dolgozzunk olyan elmélettel, amely magasabb elvonatkoztatási szintű, egyúttal nehezebben igazolható eszközöket alkalmaz? E helyütt a strukturalista nyelvész, Hjelmslev egy gondolatára utalhatunk, amelyet Lamb is idéz: „egy totalitás nem dolgokból, hanem viszonyokból áll. [...] Objektumokat – mint a viszonyoktól független létezőket – posztulálni **főlszemes axióma**, következőképp egy metafizikai hipotézis, amelytől a nyelvtudományak meg kell szabadulnia”² (Hjelmslev [1943] 1961: 23, idézi Lamb 2005: 154; fordítás és kiemelés tőlem).

E ponton térhetünk át az összetevős szerkezeti elemzés konnekcionista, viszonyhálózat-elméleti kritikájáról a kognitív-funkcionális kritikára. E bírálat már Lamb imént idézett gondolatából kiolvasható, amely a nyelvtudást a többi tudásterülettel egységben tételezte: „nyelvtudásunk, mint az emberi tudás általában...”. A fősodratú generatív nyelvészet koncepciója, mint ismeretes, a nyelvtudást egy sajátos agyi modulhoz, mentális szervhez (*mental organ*) köti. Az innátista elmélet szerint amikor megszületünk, egy specifikusan a nyelvre vonatkozó elv- és paraméterrendszerrel (Univerzális Grammatikával) vagyunk felvértezve, amely a nyelvvelsajátítás során eligazít bennünket, segít az adott anyanyelv grammatikájának felépítésében. Ahhoz képest, hogy ez milyen ambiciózus fel-tételezés, meglepő, hogy milyen csekély az Univerzális Grammatikára vonatkozó bizonyítékok száma és jelentősége: ilyen például Chomskynak azon érve, hogy a gyermek a nyelvvelsajátítás során

¹ „[O]ur linguistic knowledge, as indeed all our knowledge, takes the form of connections in a network.”

² „[A] totality does not consist of things but of relationships. [...] The postulation of objects as something different from the terms of relationships is a superfluous axiom and consequently a metaphysical hypothesis from which linguistic science will have to be freed”.

igen szegényes és megbízhatatlan adatokat kap anyanyelvéről (*poverty of stimulus*), így pusztán induktív tanulással nem volna képes felépíteni anyanyelvét, különösen nem olyan gyorsasággal és olyan egységes eredménnyel (a populáció egészét tekintve), ahogyan megteszi – következőképpen *a priori* tudással kell rendelkeznie a nyelvről (vö. Chomsky 1968, 1986). Az érv szinte minden részletét meg lehet kérdőjelezni: nem világos, hogy valóban olyan szegényes-e az input, mint Chomsky véli, valóban olyan egységes eredménnyel zárul-e – egyáltalán lezárul-e gyermekkorban – a nyelvtanulás (ez nagy mértékben függ attól, hogy a mentális lexikont a nyelvtan integráns részének tekintjük-e), s az sem, hogy még ha el is fogadjuk az input szegénységének hipotézisét, annak van-e bármilyen jelentősége egy specifikusan a nyelvre vonatkozó velünk született tudásrendszer létezése szempontjából (hiszen tudásterület-független diszpozíciók, általános kognitív képességek éppúgy magyarázhatják a nyelvelsajátítás sikerét). Ugyanígy az emberi nyelvek univerzáléi is aligha alkalmasak egy Univerzális Grammatika megalapozására, hiszen létezhetnek olyan fajspecifikus, de nem nyelvtudás-specifikus kognitív képességek, amelyek a világ nyelveinek hasonlóságait megfelelően motiválják.³ Végül ami a nyelv moduláris felfogására vonatkozó neurolingvisztikai (pl. az afázia kutatásából adódó) bizonyítékokat illeti, ezek sem feltétlenül konklúzívak, hiszen – mint Lamb (2005) meggyőzően rámutat – a nyelvtudás lokalizációjánál, a makroszkopikus szemléletnél fontosabb lehet a nyelvtudással és nyelvhasználattal kapcsolatos agyműködés mikroszkopikus vizsgálata. (Nem az a fő kérdés, hogy **hol** van a nyelv, hanem hogy a **működési módja** milyen.)

A kognitív-funkcionális nyelvészet egy másik úton indul el, s azt tartja, hogy a nyelvtudást nincs értelme az emberi megismerés és kommunikáció általános összefüggésrendszeréből kiszakítva vizsgálni. Mindaz, amit a (társas) kognícióról általában megtudhatunk (például a percepció előtér-háttér tagolódása, a nézőpont és a figyelem szerepe, az absztrakció, sematizáció és kategorizáció műveletei, a metafora és az analógia, a megértés antropomorfizmusa, a szándékok és attitűdök szerepe stb.), az közvetlenül releváns lehet a nyelv megismerésében, hiszen a nyelvi jelentésképzés végső soron az élmények, tapasztalatok világában gyökerezik. Ezt talán könnyebb elfogadnunk a szótári elemek esetében: a *ház* szó jelentésével kapcsolatos nyelvtudásunk bizonyára nem független attól, hogy lakóhelyünkön, kultúránkban milyen épületekben élnek az emberek. De vajon van-e bármiféle tapasztalati alapja a mondattan szabályszerűségeinek? A nyelvtudás és a megismerés egységes felfogásából következik, hogy a kognitív-funkcionális elmélet – legalábbis meghatározó képviselőinek többsége – nem tételez szigorú ellentétet lexikon és szintaxis között: a szótári elemek és a mondattani mintázatok egyaránt egy fonológiai és egy szemantikai pólus összekapcsolásából, asszociációjából állnak elő (Langacker 1987: 76–86), csupán sematizásuk fokában különböznek. Például az alany és az állítmány (egyes nyelvekben morfológiailag, másokban a sorrenddel kifejezett) kitétetett viszonyának egyik feltételezhető tapasztalati alapja, hogy az események szereplői a konceptualizációban nem egyformán prominensek, bizonyos aszimmetria érvényesül köztük (például a cselekvő/elszenvedő, ember/nem ember, előtér/háttér stb. dimenziók mentén).

Természetesen lehetnek határai annak, amennyire a nyelvet konceptuális alapon motiválhatjuk: nem volna szerencsés például súlyos kognitív indokot keresni amögött, hogy a jelző egy adott nyelvben megelőzi vagy követi-e a jelzett szót (noha közelségüknek alighanem jelentősége van). A holista kognitív nyelvészet nagy hangsúlyt helyez a nyelvi forma **ikonicitására**, tehát arra, hogy a jelölő „hasonlíthat” a jelöltre (vö. Haiman [szerk.] 1985), de ez nem zárja ki a konvencionalizálódás és így közvetve az önkényesség szerepét sem, különösen ha a nyelv történetiségét is figyelembe vesszük. Ebben hiba volna ellentmondást látni: ha „az egyfelől szociokulturális teljesítményként, másfelől az elme működési módjaként értelmezhető nyelv [...] nem más, mint emberi elmék közötti

³ Maga Hauser, Chomsky és Fitch (2002) mondja ki, hogy az egyetlen specifikusan csak az emberi nyelvre jellemző vonás a már említett rekurzív – ez azonban azt is jelenti, hogy ha a rekurzív szabályalkalmazásnak látszó jelenségeket más eszközökkel, például mintaillesztéssel is meg tudjuk magyarázni, akkor felszámoltuk a nyelv különlegességére vonatkozó érvet.

interakciók sorozata, illetve ennek eredménye” (Tátrai 2005: 210), akkor a motiváltságot az elmék közös diszpozícióival, az önkényességet pedig az interakciók sorozatából fakadó szabályozási kénszerrel magyarázhatjuk.

Akárcsak az imént a szimbólummanipulációs felfogás bírálata esetében, ismét felhozhatják a chomskyánus, modularista elképzelés hívei, hogy a nyelvtudásnak az általános kognitív képességek felőli, holisztikus értelmezése megkísérrelhető ugyan, de épp így erős – ha nem ontológiai, akkor legalábbis módszertani – érvek szólhatnak a nyelvtudás immanens magyarázata mellett, s a két lehetőség közül a tudomány jelenlegi fokán nehéz egyértelműen választani. Erre az ellenvetésre azonban újra megemlíthetjük az axiómák ökonomiájára vonatkozó korábbi érünket: ha elvben lehetséges a nyelvet az emberi megismerés és kommunikáció függetlenül motivált, empirikusan tesztelhető kategóriái segítségével megérteni (hiszen aligha kérdéses az előtér-háttér tagolódásnak, a nézőpontnak vagy éppen az analogikus gondolkodásnak a szerepe és jelentősége), akkor miért köteleződjünk el egy olyan modell mellett, amely a nyelvtant specifikusan nyelvtani fogalmakkal kívánja megragadni?

Összefoglalva a fejezet gondolatmenetének lényegét: mind az elmeműködés és a nyelv konnekcionista (viszonyhálózat-elméleti) megközelítése, mind a kognitív-funkcionális szemlélet a generatív összetevős szerkezeti elemzés meghaladását teszi szükségessé. Előbbi a szimbólummanipulációs, gépi algoritmusokra épülő elemzést asszociációs és aktivációs viszonyok rugalmas hálózatával váltathatja föl, utóbbi pedig Chomsky modularizmusát elvetve a nyelvtudást az általános emberi megismerés és kommunikáció összefüggésrendszerébe helyezheti. Ez az új szemlélet mind a nyelvtudás és a nyelvhasználat feltételezhető alacsony szintű folyamataival, mind a nyelvnek a tapasztalattal, megismeréssel való szoros kapcsolatával összhangban van – szemben a generatív nyelvészet moduláris, szimbólummanipulációs modelljével –, s ráadásul axiómáit tekintve ökonomikusabbnak is mondható annál.

A következő fejezetben megkísérlem részletelemzéseken keresztül igazolni az asszociációs és aktivációs viszonyokra, valamint a nyelv kognitív-funkcionális megközelítésére épülő modell létjogosultságát. Az első alfejezetben két kulcsfogalmat járok körül (3.1.), majd az állítmány új értelmezését dolgozom ki (3.2.), végül ebből az elemzésből bontom ki a semleges mondat (3.3.) és a nem semleges mondat (3.4.) értelmezését.

3. Részletelemzések

3.1. Két kulcsfogalom: szimbolikus viszony és megismerési tartomány

Már az optimalitáselméleti modellre (Imrényi 2007) jellemző volt, hogy viszonyokkal váltotta fel az összetevős szerkezetet, azonban e viszonyokat a nyelvtan két külön komponensbe utalta: a mondatalkotó elemek közötti funkcionális viszonyok az Inputban, míg a lineáris (szomszédossági vagy megelőzési) viszonyok a megszorításokban fejeződtek ki. Az újabb kísérleti modellben ezen változtatnunk kell, hiszen a funkcionális kognitív nyelvészethez leginkább egy olyan, jellegét tekintve konstrukciós nyelvtani szemlélet illeszkedik, amely egységes reprezentációban utal a funkcionális (szemantikai, pragmatikai) és formai (pl. a hangalakkal vagy a sorrenddel kapcsolatos) információra (vö. Croft–Cruise 2004: 225–90).

A funkcionális és a lineáris viszonyok összekapcsolásából, egységes reprezentációba illesztéséből a **szimbolikus viszony** fogalma következik. A viszonyok az új nézőpontból maguk is jellemzők: funkcionális (asszociációs) és formális (aktivációs) vetületük egyaránt van. A fogalom illusztrálására egy jól ismert példát érdemes felidézni: az *a piros alma* és az *az alma piros* szósorok a magyarban eltérő jelentést hordoznak, hiszen előbbiben attributív, míg utóbbiban predikatív szerepű melléknévvel találkozunk. Mindezt – a hétköznapi intuíciónak megfelelően – szimbolikus

viszonyok segítségével úgy fejezhetjük ki, hogy előbbi a jelző-jelzett szó, utóbbi pedig az alany-állítmány funkcionális viszonyt mutatja, amelyekhez a jelző + jelzett szó, illetve az alany + állítmány (pontosabban topik + komment) aktivációs minták kapcsolódnak.

A mondatot ezek után szimbolikus viszonyok hálózataként foghatjuk fel, amelyben többnyire az állítmány az asszociációs középpont, „körülötte” helyezkednek el a további mondatalkotó elemek. A viszonyhálózat aktiválása – jó esetben – valamilyen koherens, a beszélő és a hallgató számára kölcsönösen értelmezhető tapasztalat, szándék stb. közlését szolgálja. A kognitív nyelvészetben a fogalmi vagy másképp **megismerési tartomány** (*conceptual domain*) terminusával szokás utalni „a tapasztalat bármilyen koherens szerveződésére” („any coherent organization of experience”, Kövecses 2002: 4), illetve arra a „mentális sémára, tudáskeretre, mely egy központi fogalom körül a megismerésben hozzá rendeződő további fogalmakat tartalmazza” (vö. Tolcsvai Nagy 2006: 3). A tartomány ily módon nem elméleti primitívum, hanem a viszony fogalmából vezethető le: nem más, mint viszonyok hálózata. Az új modell egyik kiinduló feltevéseként rögzítsük, hogy ezentúl a mondatot is egy megismerési tartománynak (a mondatalkotó elemek⁴ közötti szimbolikus viszonyok hálózatának) fogjuk tekinteni.

E két kulcsfogalom, a szimbolikus viszony és a megismerési tartomány bevezetése után a következő alfejezetben az állítmány funkcionális értelmezésére teszünk kísérletet. A további részlet-elemzések e kísérlet eredményein fognak alapulni.

3.2. Az állítmány és a mondat viszonya. A predikátum mint protoállítás

Az előző fejezetben rögzítettük, hogy az állítmány a mondat asszociációs középpontja: minden – az esemény valamely szereplőjét vagy körülményét kifejtő – bővítmény hozzá kapcsolódik („szintagmát alkot vele”). Ez egy fontos kérdést vet fel: hogyan viszonyul egymáshoz a középpontnak és a viszonyhálózat egészének a funkciója?

A hagyományos megközelítés szerint az állítmány mondatrész, azaz **a mondategész része**. Általános benyomás ugyanakkor, hogy a predikátum „másképp” része a mondatnak, mint az alany vagy a tárgy, hiszen ő maga teszi mondatá a mondatot – erre utal, hogy míg egy főnév csak elliptikus mondatot alkothat (3a), addig az ige mint prototipikus állítmány önmagában teljes mondat lehet (3b, 3c):

- (3) a) (– Ki hívta meg Marit?) – *János* (hívta meg).
 b) *Havazik*.
 c) *Alszom*.

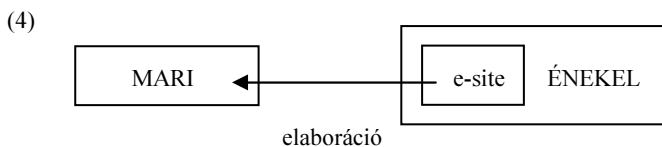
Azt az intuíciót, hogy az állítmánynak meghatározó s a bővítményekétől eltérő szerepe van a mondatok létrehozásában, a generatív nyelvészethez szoros szálakkal kötődő logikai szemantika a maga módján megfelelően érzékelteti: a predikátumot egy $\langle e, t \rangle$ típusú funktornak tekinti, amely valamilyen entitás (e) értékű individuumneve(ke)t ér el bemenetül, kimenete pedig egy igazságértékkel (t) rendelkező állítás. E megközelítés explicitté teszi, mi a különleges az állítmányban, de továbbra is rész/egész viszonyt tart fenn predikátum és mondat között: ahogyan a mondat mint szintaktikai egység részegységekből, összetevőkből épül fel a generatív elemzésben, úgy a jelentésben is elemi logikai szemantikai szimbólumok – individuumnevek, funktorok stb. – kombinációjából állítja elő a mondat (egy bizonyos szempontból jellemzett) szemantikai értékét.

⁴ Mint korábban utaltam rá, végső soron az elemek is asszociációkra vezethetők vissza – ennek ellenére az egyszerűbb kifejtés érdekében az *elem* terminust használom.

A következőkben egy másfajta, „szervesebb” megközelítést kívánok érvényesíteni, amely nem rész/egész, hanem – paradoxnak hangzó módon – egész/egész viszonyt posztulál állítmány és mondat között. Hasonlással élve: az állítmány nem elemi építőköckocka, amely további építőköckockákkal kombinálva mondatot eredményez, hanem – a szervetlenről szerves szemléletre váltva – olyan **magmond**at vagy „mondatsíra”, amelyből a teljes mondat „kinő”. (A viszonyhálózat-elméleti megközelítéshez mindez jól illeszkedik: a viszonyok, asszociációk fokozatos bonyolódása inkább egy egész differenciálódását, mintsem önálló részek integrálódását idézi fel, hiszen az elemek a mondatban csak egymáshoz képest kapnak helyet és szerepet, önmagukban, objektumokként nem.) Mint alább látni fogjuk, a predikátum funkcionálisan teljes értékű magmondatként való értelmezését mind elméleti, mind történeti alapon érdemes megfontolnunk; itt még csak annyit vetítenék előre, hogy az elemzésnek nemcsak kognitív szemantikai és nyelvtörténeti, hanem fontos pragmatikai vonatkozásai is lehetnek.

A kognitív nyelvészet egyik legnagyobb programadója és modellalkotója, Ronald Langacker az állítmány és vonzatai viszonyát úgy jellemzi (vö. Langacker 1987: 304, 324–7), hogy a vonzatok pusztán az állítmány szemantikai alstruktúráit fejtik ki, azaz például a *Mari énekel* mondatban az alany az ige egyik sematikus jelentéskomponensét „elaborálja”. Mindezt a (4)-es ábra illusztrálhatja (Croft–Cruse [2004: 281] alapján), amelyben az *e-site* (*elaboration site*, azaz kidolgozásra váró jelentésterület) jelzi azt a sematikus alstruktúrát, amelyet a mondat alanya kifejt. (A fogalom nem tévesztendő össze a generatív nyelvészet *extraction site* ’kiemelési hely’ terminusával, amely egy mozgatósi művelet kiindulópontjára utal; az ábrában a nyíl sem mozgatót, hanem egy szemantikai viszonyt jelez.)

Bár Langacker elemzéseiben a komponensek kompozitumszerkezetté való fokozatos összeépülésére, az ige sematikus alstruktúrája és a főnév jelentésprofilja közötti kölcsönös megfelelésekre (korrespondenciákra) helyezi a hangsúlyt, s a főnevet bizonyos szempontból autonómnak tekint (mivel a neki megfelelő fogalom nem előfeltételez más fogalmakat), az ige és a mondategész felől nézve egy radikálisabb értelmezést is megfogalmazhatunk: a főnév eszerint annak a szemantikai viszonyoknak köszönheti mondatbeli létét és szerepét, hogy kidolgozhatja egy egészesleges igei természetű fogalom, sematikus mondat valamely alstruktúráját.⁵

Hogy ennek az értelmezésnek a történeti megalapozása is mennyire lehetséges, azt Havas (2003) gondolatmenete mutatja, aki a ragozott igeről a következőképpen ír: „A verbum finitum [...] ősi jelenség. Voltaképpen nem egyéb, mint egy ősi mondat, amelyben az igei jelentés képviseli a predikativitást, a személyvégződés pedig a nominális szintagmát – elvont névmási fokon. A névmás a legősibb névszói szófaj, s – téves képzeteket sugalló elnevezése ellenére – voltaképpen nem ő helyettesíti a főnevet, hanem ellenkezőleg. Szigorúan történeti szempontból egy olyan mondatban, mint a *kutyák ugatnak*, nem – ahogyan közönségesen véljük – az igei állítmány van egyeztetve az alannyal, hanem éppenséggel fordítva áll a dolog. Az *ugatnak* agglutinálódott névmásai révén – tehát ősi alakulatként – már tartalmazza a 3. személyű alanyt és a többes számot (*-n* és *-k*), a *kutyák*

⁵ Vö. Langacker (1987: 279): „One way to think of correspondances [...] is to view them as a record of the distortions engendered by dissociating an integrated scene into separately symbolized chunks of conceptual content”. (Kicsit egyszerűsítve: „Az egyik módja, ahogyan a megfelelésekről gondolkodhatunk, hogy egy-egy egyes jelenet külön-külön szimbolizált jelentéstömbökké való széttagolódásának nyomát lássuk benne”).

ezt tulajdonképpen csak értelmezi, konkretizálja. Így *verbum finitum* esetén történetileg a legegyszerűbb »tőmondat« is alárendelő (pontosabb lenne azt mondani: fölérendelő) szerkezetű: magva egy ősi mondat, amelyet körülölel és magába foglal a mondatelv egy fiatalabb, kiteljesült keretsémája” (17). Bár Havas hangsúlyozza a „szigorúan történeti” szempontot, szemléletmódja jól összeegyeztethető az iménti kognitív szemantikai értelmezéssel, s így nemcsak a nyelv korai szakaszára, hanem a mondatszerveződés mai állapotára is vonatkoztatni lehet.

A kognitív szemantika és a nyelvtörténet szempontjait egy pragmatikai dimenzióval érdemes kiegészíteni. Ha ugyanis elfogadjuk az állítmány magmondatként való értelmezését, akkor választ kell adnunk arra a kérdésre is, hogy milyen pragmatikai értéke, illokúciója lehet ennek a (történeti és funkcionális értelemben elsődleges) mondatalkulatnak. Úgy tűnik, a legcélszerűbb megoldás, hogy a predikátumban mint magmondatban egy **protoállítást** lássunk, azaz az állítmány kijelentő funkciójából induljunk ki. Ezt sugallja már az etimológia is (hiszen a *predikátum* szó a latin *predicare* 'állítani' ige származéka), de ami fontosabb, több funkcionális és formai érvert is felsorakoztathatunk a döntés mellett. Funkcionális szempontból a kijelentő mondatoknak a megismerésben betöltött központi szerepére, ebből következő nagy nyelvhasználati gyakoriságára, gazdag és árnyalt grammatikai részrendszerére (Givón 2001: 287) hivatkozhatunk; formai érvtől pedig többek között a kijelentő mód morfológiai és szintaktikai jelöletlenségének univerzális tendenciáját emelhetjük ki, valamint azt, hogy a mondattagadás a legtöbb nyelvben a predikátum tagadásaként valósul meg (a tagadószó az állítmány közvetlen környezetében s nem a mondat legelején vagy legvégén helyezkedik el), és ez a predikátum kijelentő magmondat értékével függhet össze.

A pragmatikai szempont beemelése az elemzésbe azért lehet jelentős, mert mint a következőkben megkísérlem kimutatni, a predikátum protoállításként való felfogása kulcsot adhat – több-
elemű állítmány esetén – az állítmányon belüli aktivációs minták megértéséhez, s a teljes mondat mint keretséma különféle viszonyainak, műveleteinek jellemzéséhez is.

Az alábbiakban a magyar szórendhez fordulva az egyszerűség kedvéért kizárólag igeekötő⁶ + ige mintázatú igei állítmányokkal foglalkozom. A következő kérdésekre keresem a választ: 1. Milyen szerepe lehet az igeekötőnek a predikátumban? 2. Milyen szerepe lehet a jelöletlen, pszicholingvisztikai kísérletekkel igazolható módon legjobban elsáncolt (Pléh 1998: 125–7) igeekötő + ige aktivációs minta megfordulásának, az inverzióknak?

Az igeekötő grammatikai szerepét a generatív elemzések elsősorban az aspektusjelölésben látják, amely legelvontabb formában a *meg*-perfektíváló szerepében érhető tetten (*ír* – *megír*). Az aspektuális funkció tágabb értelmezésébe beletartoznak mindazon igeekötők is, amelyek az esemény térbeli vagy időbeli végpontját jelölik (*megy* – *kimegy*). A generatív elemzések (pl. É. Kiss 2002) gyakran olyannyira az aspektusjelölést tekintik elsődlegesnek, hogy az összetevős szerkezetbe is felvesznek egy AspP összetevőt, aspektuális csoportot, s ennek specifikálójában kap helyet az igeekötő.

Kétségtelennek látszik azonban (s ezt a generatív nyelvészek is elismerik), hogy az igeekötő szerepét ez a jellemzés nem meríti ki: utalhatunk itt többek között az idiomatikus, „nem kompozicionális” igeekötőhasználatra (*riúg* – *berúg*), valamint arra a tényre, hogy az igeekötő az ige vonzatkeretét is hajlamos megváltoztatni (*úszik* – *leúszik a távot*). Gondolatmenetem szempontjából ennél is fontosabb (5b), amely megmutatja, hogy az igeekötő egymagában is „felelős lehet” a teljes mondatért:

- (5) a) *Meghívtad Marit tegnap?*
b) *Meg.*

⁶ A generatív elemzés szerint az igeekötők az igemódosítók kategóriájának egyik alosztályát alkotják; a másik főbb csoportot az olyan puszta főnévi igemódosítók képviselik, mint például a *fát vág*, *moziba megy* kifejezések ige előtti tagja. Jelen tanulmányban sem a puszta főnévi igemódosítókkal, sem az állítmány rokon típusaival (pl. névszói állítmányokkal) nem foglalkozom – ennek ellenére általánosításaim döntő többsége alkalmazható lesz ezen állítmánytípusokra is.

Vizsgáljuk meg kicsit közelebről ezt a példát! Az (5b) mondat funkcionális alternatívája mind a teljes mondatnak (*Meghívtam Marit tegnap*), amely természetesen pragmatikai okokból itt nem jöhet szóba, mind az igekötős igének mint állítmánynak (*Meghívtam*), mind az egyszerű mondatciónak (*Igen*). Ezek a kifejtettség mértéke szerint egy láncolatba rendezhetők: teljes mondat > predikátum (igekötős ige) > igekötő > mondatzó. Meglátásom szerint az igekötő ilyen használata egy önálló funkciónak tekintendő – ahhoz hasonlóan, ahogyan az angol *have* perfektiiváló segédigét sem az aspektusjelölő szerepe teszi képessé arra, hogy – az angolban kötelező alannyal együtt – önálló válaszmondatként szolgáljon (vö. [6b]), hiszen az aspektusjelentés nélküli *do* is elévzi ugyanezt (7b)-ben:

- (6) a) *Have you invited Mary?* ('Meghívtad Marit?')
 b) *I have.* ('Igen.')
- (7) a) *Do you like Mary?* ('Szereted Marit?')
 b) *I do.* ('Igen.')

Előzetes hipotézisem e példák alapján az, hogy a magyar igekötőnek – a generatív elemzésekben mellőzött, de a javasolt új állítmányértelmezéshez jól illeszkedő – sajátos funkciója a **predikátum mint protoállítás érvényességének fenntartásával** függ össze. (Úgy is fogalmazhatunk, hogy a predikátum egy implicit „igen”-t tartalmaz – mely a mondatzóban válhat explicitté⁷ –, s e funkció társul az igekötővel.) A következő példasorokból kiderül, hogy e szerepet az igekötő nemcsak önálló válaszmondatként töltheti be, hanem különféle konstrukciókban az állítmányon belüli sorrendi helyzetével is kifejezi: ige előtti elhelyezkedése a protoállítás érvényességét és jelentőségét⁸ implikálja, amíg a fordított aktivációs minta ezek csökkenésével járhat együtt.⁹

A hipotézis igazolására az alábbiakban mondatpárok tagjait hasonlítom össze. Elsőként nézzük a következő példát:

- (8) a) *Mennyien eljöttek!*
 b) *Mennyien jöttek el?*

A generatív elemzések – mint legutóbb Lipták (2006) – a kétféle mondat közötti szórendi különbséget azzal magyarázhatják, hogy míg (8b)-ben a kérdőszó különféle szintaktikai elvek, műveletek következményeként fókuszpozícióba kerül, addig a felkiáltó szerepű kérdőszó (8a) egy másik

⁷ Az eldöntendő kérdésre adott válasz mellett az implicit *igen* explicitté válására további példa a kontasztrív topikos, ellentéző mondat: *Marit nem hívta meg János, Klárit viszont igen.*

⁸ Az érvényesség és a jelentőség fogalmának pragmatika-elméleti megalapozásához Grice (1975 [1997]) nevezetes társalgási maximáira utalhatunk, különösen a következőkre: „Ne mondj olyat, amit hamisnak hiszel”, „Annyira légy informatív, amennyire az adott kommunikációs célok megkövetelik”, „Légy releváns”, stb. Grice szerint amikor kommunikálunk, akkor ilyen és hasonló implicit elvárásokkal élünk egymással szemben, amelyek központi szerepet játszanak a nyelvhasználatban mint együttműködésben. Ha elfogadjuk ezen maximák létét, akkor természetesnek tarthatjuk, hogy a beszélők adott esetben jelezni kívánják egy kifejezés érvényességének, jelentőségének, relevanciájának csökkenését.

⁹ Természetesen ezzel nem állítom azt, hogy minden igekötő-hátravetésnek ez a funkciója, például a folyamatos szemléletű (*Mentem már fel a lépcsőn, amikor visszahívtak*) és a határozatlan előidejű igealakok (*Mentem már fel a lépcsőn – és így tudom, milyen rozoga*) esetében az igekötő aspektuális szerepéből érdemes kiindulni (a példák forrása Varga 1982: 165). Előbbi példa a semleges, utóbbi a nem semleges mondatok kategóriájához tartozhat, de a továbbiakban nem foglalkozom velük.

helyet foglal el a mondat bal periferiáján.¹⁰ A jelen tanulmányban egy egyszerűbb funkcionális magyarázatra nyílik lehetőség, amelyhez összetevős szerkezetet és mozgatási szabályokat sem kell feltételeznünk.

A predikátumnak a fejezet elején javasolt értelmezése szerint mindkét mondatot mint megismerési tartományt és viszonyhálózatot az *Eljöttek* protoállításból bonthatjuk ki. A (8a) felkiáltó mondat a protoállítás érvényességét fenntartja, hiszen voltaképpen azzal a kijelentéssel egyenértékű, hogy *Sokan eljöttek* – attól csak abban különbözik, hogy a tapasztalt tényállást a beszélő meglepetéssel nyugtázza. Más a helyzet (8b) esetében, amely kérdő beszédaktust valósít meg, így a protoállítás érvényessége szükségképpen (és jelentősen) csökken. Mint a két példa megmutatja, az ígékötő sorrendi helyzete erős korrelációt mutat a protoállítás érvényességével: az egyenes sorrend azt jelzi, hogy a beszélő fenntartja a protoállítás érvényességét, míg az inverzió ezzel ellentétes tendenciára utal.

Itt kell egy rövid kitérőben megemlítenünk azt a tényt, hogy az eldöntendő kérdések a magyarban többnyire egyenes szórendet mutatnak (*Meghívad?/Meghívad-e?*), holott a protoállítás e mondatokban sem marad érvényes. E látszólagos probléma kezelésére két, egymást kiegészítő megoldás is szóba jöhet. Az egyik, hogy az aktivációs sorrend csak az egyik lehetséges jelölője, markere a protoállítás érvényességének csökkenésének, s a magyar eldöntendő kérdésekben ugyanezt a szerepet elégségesen ellátja az emelkedő-eső intonáció, illetve – a második kérdéstípusban – a kérdő partikula. A másik lehetséges megoldás arra hivatkozunk, hogy a kérdés aktivációs mintája mintegy megelőlegezi a (többnyire preferált) pozitív választ, felkínálja az *Igen* lehetőségét – ugyanez a valamilyen szereplőre vagy körülményre rákérdező kiegészítendő kérdésekben természetesen nem lehetséges (**Mennyien eljöttek?*), hiszen ott a válaszlehetőségek között nem szerepel az *Igen*.

Térjünk át egy újabb mondatpárra:

- (9) a) *Néha meghívom Marit.*
b) *Ritkán hívom meg Marit.*

A generatív elemzés a logikai szemantika kategóriáival közelíthet a problémához: megállapíthatja például, hogy a *néha* egzisztenciális olvasatot implikál ('van olyan eset, hogy meghívom Marit'), így hatóköri okokból máshol helyezkedik el, mint a más monoton csökkenő (pontosabban „nem monoton növekvő”, vö. Kálmán [szerk.] 2001: 64) kvantorokhoz hasonlóan fókuszpozícióit elfoglaló *ritkán*. A megoldás az adott elméleti kereten belül elegendő, de mint látni fogjuk, egy egyszerűbb – a nyelvet nem absztrakt formulák világában, hanem a nyelvhasználatból való szoros összefüggésben kezelő – funkcionális magyarázat ismét lehetséges.

Induljunk ki abból, hogy a két mondat „deskriptív tartalma” hasonló: a beszélő azt állítja (vagy implikálja stb.), hogy a vele és Marival mint szereplőkkel lezajló meghívási esemény alacsony gyakorisági fokon valósul meg. Mi indokolhatja az eltérő szórendet? A két mondat közötti funkcionális különbség meglátásom szerint abban áll, hogy a beszélő mennyire tartja fenn a protoállítás (*Meghívom*) érvényességét és jelentőségét: azt hangsúlyozza-e, hogy *p* megtörténik (még ha csak *n*-szer is), vagy pedig korlátozni kívánja a propozíció érvényességét (csak *n*-szer történik meg *p*). Ismét igazolódik a hipotézis, bár ezúttal kicsit másképpen: míg (8b)-ben beszédaktusváltás, addig (9b)-ben a beszélői elkötelezettség kisebb mértéke okozza a protoállítás redukcióját.

Az imént az eldöntendő kérdésekkel kapcsolatban említettem, hogy a morfológiai vagy intonációs jelölés bonyolíthatja a helyzetet, szükségtelemmá teheti az aktivációs minta megváltozását.

¹⁰ Az itt bemutatott kép egyelőre nem teljes: mint Lipták (2006) rámutat, vannak olyan felkiáltó mondatok is, amelyek (kötelezően vagy opcionálisan) inverziót mutatnak (pl. *De drága könyvet vetél meg!*). E jelenségre a 3.3. fejezet végén térek vissza.

Amikor morféma is jelzi a beszédaktusváltást (pl. felszólító vagy óhajtó mondatokban), akkor a szórend szerepe csak árnyaltabb formában érvényesül:

- (10) a) *Hívd meg!*
 b) *Meghívd, különben...*
 c) *Meghívod!*
- (11) a) *Bárcsak meghívná!*
 b) *Csak hívná meg!*

A felszólító mondatok részrendszerén belül (10a) mutatja a természetes (ilyen értelemben jelöletlen¹¹) megoldást, amely az inverzió révén kifejezi a beszédaktusváltást, a protoállítás érvényességének csökkenését. A (10b) és (10c) mondatok fokozatosan közelítenek a kijelentő beszédaktushoz kötődő nyelvi formához: előbbiben az egyenes szórend és a felszólító mód „feszültsége” fenyegető cézzal jár, míg utóbbi – a beszélő hatalmi pozíciójából fakadóan – szinte szuggerálja, megvalósult tényként konceptualizálja a hallgatótól elvárt cselekvést.

Az óhajtó mondatok esetében a feltételes módjel és az „óhajtó partikula” (*bárcsak*, illetve *csak*) konkurál a szórendi jelöléssel. E példákban az aktivációs minta szerepe az, hogy kifejezheti a beszélő reményének, az elképzelt tényállás bekövetkeztében való hitének mértékét. Az eredeti hipotézist igazolja, hogy ezúttal is az egyenes szórend implikálja a protoállítás – ‘X meghívja Y-t’ – érvényességét (a benne foglalt esemény valószínűségét), amíg az inverzió ennek kisebb mértékét fejezi ki.

A példákból egy általánosabb érvényű, a teljes mondatra mint keretsémára is alkalmazható következtetést vonhatunk le. Úgy tűnik, a predikátummal viszonyban álló kifejezések kétféle műveletet valósíthatnak meg: vagy megtartják, vagy csökkentik a protoállítás érvényességét és jelentőségét (eltekintve most az egyéb markerek, így a morfológia és az intonáció szerepétől). Például a felkiáltó szerepű kérdőszó (8a) **megtartó**, amíg a kérdő funkciójú kifejezés (8b) **csökkentő műveletet** végez a protoállításon. A következő két alfejezetben ezt a szempontot teszem meg a semleges, illetve a nem semleges mondatok elemzésének alapjául.

3.3. A semleges mondat mint megismerési tartomány. Megtartó műveletek

A mondatot az új modell értelmében megismerési tartományként funkcionáló, egy protoállítás köre kiépülő asszociációs hálózatnak tekintettük: koherenciáját a jelentésképzés tapasztalati alapja biztosítja, míg az elméműködés alacsony szintű folyamatainak, az implementációnak a szintjén rutinizált asszociációs és aktivációs minták formájában létezhet. E szemléletből következően a mondatot jellemezhetjük a) **funkciója**, azaz a megismerésben betöltött szerepe szerint, b) a **viszonyhálózat jellege**, például a kapcsolatok relatív erőssége szerint, c) a protoállításon elvégzett **műveletek típusa** szerint (megtartó, illetve csökkentő műveletek).

E három szempont együttes alkalmazása két, aránylag jól elkülönülő mondatípust eredményez, amelyek a szakirodalom semleges, illetve nem semleges mondat kategóriáival esnek egybe (vö. Kál-

¹¹ A természetes nyelvelmélet kétféle jelöltségfogalmat különböztet meg: az egyik a jellel való ellátottsággal, a másik pedig a természetességgel függ össze (vö. Ladányi 1999). A felszólító mondatok inverziója a jellel való ellátottság szempontjából jelölt megoldás (ha az egyenes szórendet tekintjük alapbeállításnak), a felszólító mondatok részrendszerén belül éppen ezért azonban különleges funkciót fejezhet ki, ha mégis egyenes szórendet tapasztalunk.

mán 1985a, b). Ebben az alfejezetben a semleges mondatípussal foglalkozom, amelyet a következő mondatSOR tagjai illusztrálnak:

- (12) a) 'János 'tegnap 'elutazott 'Párizsba.
 b) 'János 'elutazott 'tegnap 'Párizsba.
 c) 'Tegnap 'elutazott 'János 'Párizsba.
 d) 'Elutazott 'tegnap 'Párizsba 'János.

Mi jellemző ezekre a mondatokra? A funkciót, megismerésben betöltött szerepet tekintve az, hogy a beszélő egy elemi jelenetet konceptualizál bennük, egyúttal kijelentő beszédaktust valósít meg. Ami a második szempontot illeti, joggal tehetjük meg azt az általánosítást, hogy a magyar semleges mondatokban az elemek **közel azonos kapcsolaterősséggel** viszonyulnak az állítmányhoz mint asszociációs középponthoz, ebből ugyanis két alapvető, a szakirodalomból jól ismert empirikus tény következik. Az egyik a mondatípusra jellemző viszonylag szabad szórend (a mondatalkotó elemek összes permutációja lehetséges, aránylag csekély funkcionális különbséggel), a másik pedig a mondatbeli hangsúlyok egyenletes eloszlása (mindegyik kifejezés megőrzi szóeleji hangsúlyát, vö. Varga 1982: 165). A viszonyhálózat-elméleti modellből mindez természetesen következik, hiszen azonos kapcsolaterősségek esetén a beszélő többé-kevésbé szabadon választhatja meg azt az aktívációs pályát, amelyet a mondat létrehozásakor bejár, s eközben egyik kifejezésre sem esik különleges nyomatek a többi rovására. Végül tanulságos a harmadik szempont alkalmazása is: úgy tűnik, a semleges mondatra jellemző műveletek mind megtartó jellegűek, azaz nem csökkentik a predikátum mint protoállítás érvényességét – ebből következően erre a mondatípusra (a folyamatos szemlélet kivételétől eltekintve) nem jellemző a fordított szórend.

A továbbiakban a semleges mondatokban előforduló legfontosabb műveleteket veszem sorra, amelyek az elemek közötti szimbolikus viszonyokként (vö. a 3.1. fejezetet) képzelhetők el. A legalapvetőbb viszony az állítmány és a bővítmények között áll fenn: úgy tűnik, jelöletlen esetben a bővítmények a predikátum mögött foglalnak helyet:

(13) **Állítmány-bővítmény szimbolikus viszony**

Funkció: a bővítmény elaborálja a predikátum egyik szemantikai alstruktúráját (vö. Langacker 1987)

Sorrend: állítmány + bővítmény(ek)

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a legtöbb mondatban ilyen aktivációs sorrenddel találkozunk (pl. *Elutazott tegnap Párizsba János*), vagy hogy ez volna a magyar mondat alapszórendje. (13) csupán arra utal, hogy ha az állítmány a relatíve legprominensebb elem, rá esik „a figyelem kiinduló fókusza” (Langacker 2000: 23), akkor ezt a sorrendet tapasztaljuk. Szinte minden magyar mondatban, így a semleges mondatok többségében is azonban először az esemény valamely szereplőjére vagy körülményére irányul kezdetben a figyelem, megkönnyítve az előzetes tudás mozgósítását és így az új információra való felkészülést. Ez lehet a topikalizáció szimbolikus viszonyának alapja:

(14) **Topik-komment szimbolikus viszony**

Funkció: a figyelem kiindulópontjául szolgáló szereplők / körülmények kiemelése

Sorrend: topik + komment

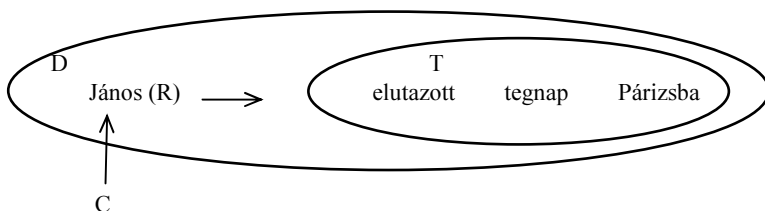
Az a tendencia, hogy a diskurzusprominens elemek a mondat bal periferiájára kerülnek, számtalan nyelvben dokumentálható, s pszicholingvisztikailag messzemenően motivált: a periféria nagyobb feltűnőségéből, a feldolgozás szempontjából kitüntetett státuszából következik (vö. Aitchison 1987).

A topikalizáció szimbolikus viszonyából érthetővé válik, hogy a (12)-es mondatok közül miért az első kettő hangzik a legtermészetesebben (*János tegnap elutazott Párizsba*, illetve *János elutazott tegnap Párizsba*): az esemény szereplői és körülményei közül *János* (mint ember, alany és Ágens) a legprominensebb. A mondathatározói szerepű *tegnap* (12a)-ban szintén topiknak tekinthető, hiszen a mondat „arról szól”, hogy mi történt Jánossal tegnap, s nem például arról, hogy mi érvényes János és Párizs viszonyára (ellentétben a *János Párizsba még sohasem utazott* mondattal).

Érdekes azonban egy kicsit jobban is körüljárnunk a topikfunkció értelmezését. A magyarra vonatkozó generatív elemzések (pl. Szabolcsi 1997, É. Kiss 1998) általában úgy fogalmazzak, hogy a topik a mondat „logikai alanya” (Simonyi [1905: 468] még „lélektani alanyról” beszélt!), s így – legalább a terminológia szintjén – feloldják a pragmatikát a logikában. Számunkra ez nem lehet járható út, ezért inkább – több lehetséges topikértelmezés közül – a bemutatott modellhez legjobban illeszkedő kognitív megközelítést, Langacker (2000) megoldását idézem fel.

A mondatot kognitív szemantikai szempontból Langacker is megismerési tartományként, egymással asszociált fogalmak együtteseként értelmezi. Ezen a tartományon belül a topik **referenciapontként** funkcionál: mentális hozzáférést biztosít egy propozícióhoz, amely a saját tartományán belül található (vö. Langacker 2000: 26). (Ez a propozíció – a tulajdonképpeni állítás – ugyanaz, mint amit hagyományosan kommentnek nevezünk, s a mondatbeli új információért felelős.) Az elemzést a következő ábrával szemléltethetjük – Langacker megoldásait adaptálva –, amely ezúttal (12b)-t jeleníti meg:

(15) A topik mint referenciapont

Az ábrán a C szimbólum utal a megismerő, konceptualizáló emberre (*conceptualizer*), aki a kognitív-funkcionális nyelvészet felfogása szerint nem „hagyható ki” a nyelvi jelentés megértéséből, hiszen ő az, aki a mentális reprezentációkat és a nekik megfelelő megnyilatkozásokat a maga nézőpontjából, szándékaival stb. létrehozta. A legtágabb, D-vel jelölt ellipszis maga a tagmondat mint megismerési tartomány; ezen belül R jelöli a referenciapontként funkcionáló topikot, *Jánost*. Ő lesz ezúttal a kiinduló fókusza a figyelemnek; rajta keresztül vezet az a mentális ösvény, amelyen a propozícióhoz mint célhoz (T, *target*) eljutunk. A referenciapont általában valamilyen entitásfogalom, de – mint (12a)-ban – a határozói kifejezések (pl. *tegnap*) is szerepet játszhatnak az új információ előkészítésében, a hozzá vezető mentális ösvény kialakításában.¹²

Ebben a szükségszerűen korlátozott kifejtésben még két, a semleges mondatához (is) kötődő viszonyra érdemes utalni. Az egyik bizonyos határozótípusokat, különösen a **módhatározókat** érinti, amelyek jellemzően a predikátum előtt foglalnak helyet; például (16a) egyértelműen jobban hangzik, mint (16b):

¹² A referenciapont fogalma nemcsak a topik, hanem más nyelvi jelenségek megértésében is fontos szerepet játszhat: például a birtokos szerkezetekben a birtokos lehet az a referenciapont, amelyen keresztül a birtokhoz eljutunk (vö. Tolcsvai Nagy 2005c). A topikhoz képest annyi a különbség, hogy ezúttal nem egy propozíció, hanem egy másik entitás a cél, amelyhez mentális hozzáférést kell biztosítani.

- (16) a) $\text{topik Péter} \text{||} \text{komment} \text{ügyesen megoldotta a feladatot.}$ ¹³
 b) $\text{topik Péter} \text{||} \text{komment} \text{megoldotta a feladatot ügyesen.}$

E jelenség valószínűleg azzal függ össze, hogy a módhatározó szoros szemantikai kapcsolatban áll az igével: ahhoz hasonló viszonyban áll vele, mint a jelző a jelzett szóval (vö. *ügyes megoldás*). A másfajta – például időre vagy helyre utaló – határozókkal ellentétben itt nem csupán külső körülményre, hanem magára az igével jelölt folyamatra, annak minőségére utal az adverbium, s ezt ikonikusan jelezheti a megelőzési és közelségi viszony.

Végül ki kell emelni a megtartó műveletek közül a **pozitív kvantifikációt**, amelyet például a *sokan*, a *mindenki*, a *többször is* és a *mindig* kifejezések hajthatnak végre a mondatban. E művelet szerepét abban láthatjuk, hogy – miközben fenntartja a protoállítás érvényességét – meghatározza ennek az érvényességnek a mértékét valamilyen számszerűsíthető dimenzió mentén. A pozitív kvantorok topikszerepet is betölthetnek (ilyenkor inkább lehorgonyzó, mintsem mértékkijelölő funkciójuk van), sőt az állítmány mögött is elhelyezkedhetnek, de jellemzően a komment élén töltik be mértékkijelölő szerepüket:

- (17) a) *Sokan eljöttek.*
 b) *Mindenki eljött.*
 c) *Többször is eljöttek.*
 d) *Mindig eljöttek.*

E pozitív kvantorokban van valami inherensen kontrasztív, de ez nem valódi szembeállítás, hanem inkább kiegészítése, bővítése a beszédelőzményben feltételezetteknek ('nemcsak, hanem ... is' jelleggel). A kontrasztnak ezt a típusát **skaláris kontrasztnak** nevezhetnénk: szerepe, hogy egy képzeletbeli skálán megtoldja (az elvárt vagy megismert mértékhez képest) a protoállítás érvényességét. Például (18a, b)-ben a *kevesen*hez képest jelentősen elmozdul a predikátum érvényességi foka, olyannyira, hogy immár egyenes szórendet tapasztalunk:

- (18) – *Kevesen jöttek el.*
 a) *Tévedsz, "sokan eljöttek.*
 b) *Tévedsz, "mindenki eljött.*

Míg azonban ilyesfajta skaláris kontrasztot minden pozitív kvantor jelezhet (tő- és sorszámnevek csak az *is* partikula használatával, pl. *Hárman is eljöttek, A harmadik is eljött*), a **poláris kontraszt** két altípusa bonyolultabb képet eredményez:

- (19) – *Kevesen jöttek el.*
 a) *Tévedsz, "sokan jöttek el.*
 b) *Tévedsz, "mindenki eljött / *jött el.*

- (20) – *Mindenki eljött.*
 a) *Tévedsz. Csak "sokan jöttek el, de "nem mindenki.*
 b) *Tévedsz. *Csak "mindenki jött el, de "nem mindenki.*

A (19)-ben bemutatott altípus a (18)-as példákra emlékeztet, attól csak egy apró mozzanatban tér el: ezúttal nem az érvényességi skála megtoldása, hanem a skála két különböző értékének szem-

¹³ A példákban a || szimbólum tartományhatárt jelez, nem két mondattani „összetevő” határát, mint a generatív elemzésekben.

beállítása valósul meg. Ezt **értékelő szembeállításnak** nevezhetjük, hiszen a *kevesen* mint lehetséges konceptualizáció és a *sokan* mint lehetséges konceptualizáció kerül poláris kontrasztba az értékelés síkján (az egyik a beszélő szerint jobban megfelel a valóságnak, mint a másik). Ha a skaláris kontrasztra a 'nemcsak, hanem ... is' kognitív séma volt a jellemző, akkor az értékelő szembeállításra a 'nem, hanem'. (A tö- és sorszámnevek hangsúlyos helyzetben mindig értékelő szembeállítást fejeznek ki, vö. *Hárman jöttek el, A harmadik jött el.*) A *mindenki* ugyan kompatibilis a poláris kontrasztnak ezzel a fajtájával, de – feltehetően azért, mert a protoállítás abszolút, teljes körű érvényességét fejezi ki – ilyenkor is egyenes szórenddel találkozunk, vö. (19b). A (20)-as példák egy másik altípust, a **kirekesztő szembeállítást** illusztrálják: a *sokan* használata ilyenkor a szóhajóhető személyek halmazán belül profilál egy részalmozást, kizárva annak komplementerét (20a). A poláris kontrasztnak e típusával az univerzális kvantor *mindenki* természetesen nem egyeztethető össze (20b). A kirekesztő szembeállítás sémája: 'igen, de'.¹⁴

Mint e példák megmutatják, a poláris kontraszt – a skalárisal ellentétben – hajlamos inverziót kiváltani a mondatban.¹⁵ Ez ismét korábbi hipotézisünket igazolja, a szembeállító mozzanat is csökkentíti ugyanis a protoállítás érvényességét, hiszen azt implikálja, hogy a predikátum csak egy bizonyos módon, bizonyos személyekre stb. érvényes. Ezzel azonban át is léptük a fejezet előre kijelölt határait, s immár a nem semleges mondat tartományában járunk.

3.4. A nem semleges mondat mint megismerési tartomány. Csökkentő műveletek

A semleges mondatról tett általánosításokból egyenesen következik egy másik mondat típus lehetőség, amelyben a) funkcionális szempontból nem (feltétlenül) egy elemi jelenet konceptualizációja a meghatározó, b) a kapcsolaterősségek között nagyobb különbségeket tapasztalunk, ezért kötöttebb a szórend és nagyobbak a nyomatékbeli különbségek, c) előfordulnak a protoállítás érvényességét csökkentő műveletek is.

Az optimalitáselméleti elemzésben két olyan mondatnapi műveletről esett szó, amelyek most a csökkentő műveletek közé tartozhatnak. Az egyik a generatív elemzés „fókuszképzés” fogalmát felváltó pragmatikai típusjelölés, a másik pedig az általam igazságoperátoroknak nevezett elemek (pl. a kérdőszó *miért* és a tagadószó *nem*) műveletei. Ezúttal mind a pragmatikai típusjelölés értelmezésére, mind a típusjelölők és az igazságoperátorok kategóriájának egymáshoz képesti viszonyára új megoldást javasolok, összhangban a tanulmány eddigi gondolatmenetével.

Nézzük először azon példákat, amelyekben a generatív elemzés a szerkezeti fókusz eseteit látja:

- (21) a) *KIT hívott meg János?*
 b) *MARIT hívta meg János.*
 c) *RITKÁN hívja meg János Marit.*

¹⁴ Rokon típus a megengedő-kirekesztő szembeállítás: *Sokan eljöttek ugyan, de nem mindenki.* Itt a beszélő határozottabban elismeri az érvényesség egy viszonylag jelentős fokát, így egyenes szórenddel találkozunk.

¹⁵ Itt térhetünk vissza a felkiáltó mondatok korábban érintett problematikájához. Úgy tűnik, a felkiáltó mondatokban az inverzió azzal korrelál, hogy skaláris vagy poláris jellegű-e a felkiáltásban rejlő kontraszt. Ezt úgy ellenőrizhetjük, hogy megvizsgáljuk az opcionális inverziót tartalmazó mondatokat, például *Hány könyvet megvettél!* ↔ *Hány könyvet vettél meg!* (Lipták 2006: 351). Bár a két mondat között csak árnyalatnyi a különbség, az előbbi mintha inkább csak a könyvek nagy mennyiségét profilálná ('nemcsak ezt vetted meg, hanem azt is, meg amazt is'), de ehhez nem társít értékelést valamilyen mércéhez képest, amíg utóbbi erősebben érzékelteti, hogy a beszélő szerint kevesebb könyvet kellett volna megvennie az illetőnek, ily módon a *kevés* és a *sok* nemcsak skaláris, hanem poláris kontrasztba is kerül egymással. A kötelező inverzió esetei még egyértelműbb poláris kontrasztra utalnak, vö. *De drága könyvet vettél meg!*, **De drága könyvet megvettél!*

Szórendi és prozódiai szempontból a példák egyértelműen beleillenek a nem semleges mondatról kialakított előzetes képbe: az ige elé kötelezően egy-egy nyomatékos elem kerül, amely kiírtja, de legalábbis csökkenti az utána következő elemek hangsúlyát (vö. Varga 1982, Kálmán 1985b, Kálmán C. et al. 1989).

Mint az optimalitáselméleti tanulmányban kimutattam, a Szabolcsi (1980)-tól eredeztethető standard generatív fókuszértelmezés – amely a kimerítő vagy kizáró azonosítás fogalmára épül, így az igazságfeltételes szemantika és a logikai szerkezet kategóriáit vetíti a mondatra – a fókuszált elemtípusoknak csak egy részét (az idézett példák közül (21b)-t) képes motiválni, a kérdő és a negatív fókuszra nem nyújt természetes magyarázatot. Ezért azt a javaslatot fogalmaztam meg, hogy a fókuszképzést inkább a mondat használati értékével, pragmatikai típusával hozzuk összefüggésbe – e funkció mibenlétét azonban legfeljebb csak körülírtam. Jelen tanulmányban (az új predikátumértelmezés következtében) a típusjelölő funkcióját pontosabban fejzhetjük ki: a háromféle elemtípus három különböző módon csökkenti a predikátum mint protoállítás érvényességét.

A 3.2. fejezetben esett szó a kérdő és a negatív típusról: előbbi beszédaktusváltással, utóbbi a protoállítás iránti beszélői elkötelezettség csökkenésével jár, amelyet az állítmány elemeinek inverziója jelez. Az azonosító típus magyarázatában az előző fejezet végéhez kanyarodhatunk vissza: akárcsak (19, 20)-ban a (nem univerzális) pozitív kvantor, a (21b)-ben szereplő ige előtti kifejezés is poláris kontrasztot valósít meg: arra utal, hogy a szóban forgó lehetőségek közül **éppen** Marira érvényes a protoállítás, és nem valaki másra, akire gondolni lehetett (értékelő szembeállítás – ez különösen kiegészítendő kérdésre adott válaszban gyakori) vagy pedig **csak** őrá és másokra nem (kikeresztő szembeállítás – ez többnyire az első funkció következménye). Célserű mindezt egy további szemponttal is kiegészíteni: a *MARIT hívta meg János* mondat nyomatékos eleme voltaképpen egy új, **azonosító predikátumot** képvisel ('Akit János meghívott, az MARI', vö. É. Kiss 2006), s ebből is könnyen levezethetjük a protoállítás redukcióját. Összefoglalásul: a beszédaktusváltás és a megszorító elemek használata mellett a poláris kontraszt, valamint ezzel összefüggésben egy azonosító predikátum megjelenése is csökkentheti a predikátum mint protoállítás érvényességét.

A pragmatikai típusjelölés fogalma mellett már az optimalitáselméleti elemzésben több érvet felhoztam, s bár az új modellben az értelmezés módosult, a terminust továbbra is fenntarthatónak vélem. A *pragmatikai* jelző azért indokolt, mert a kérdező, a kontrasztív azonosítás és a megszorítás funkciói egyaránt (bár kicsit eltérő mértékben) pragmatikai fogalmakkal – illokúció, elkötelezettség stb. – állnak szoros kapcsolatban, a *típus* kifejezés pedig megfelelően magyarázhatja, hogy a (21a, b, c)-ben megjelenő nyomatékos elemek nem fordulhatnak elő egyszerűen az állítmány előtt (**típusunicitás**), vö. **KIT JÁNOS hív meg?*, **KIT RITKÁN hív meg János?*

Az optimalitáselméleti modellben éppen a típusunicitás feltételezett követelménye volt az egyik fő indokom arra, hogy egyes kérdő, illetve megszorító elemeket ne tekintsek típusjelölőnek (*miért*, *nem*, *sohasem* stb.). Mint az alábbi példák megmutatják, a *miért* és a *nem* nemcsak az igét (22a, b) hanem az azonosító típusjelölőt (22c, d) is megelőzheti – ennek vélhető oka, hogy ezek az elemek a mondat mindkét lehetséges predikátumán műveletet hajthatnak végre:

- (22) a) *MIÉRT hívta meg János Marit?*
 b) *NEM hívta meg János Marit.*
 c) *Miért MARIT hívta meg János?*
 d) *Nem MARIT hívta meg János.*

Ugyanerre más kérdő, illetve megszorító elemek nem képesek:

- (23) a) **Mikor MARIT hívta meg János?*
 b) **Ritkán MARIT hívta meg János.*

Jelen tanulmány gondolatmenetének, valamint a kognitív-funkcionális háttérelmélet feltevéseinek értelmében nem szükséges, sőt nem is érdemes szigorú határt húznunk a pragmatikai típusjelölők (21)-ben bemutatott fajtája és az optimalitáselméleti modellben igazságoperátoroknak nevezett *miért*, illetve *nem* (valamint a *semre* végződő kifejezések) között. A két csoport egyaránt csökkentő műveleteket valósít meg, ráadásul nagyon hasonló alapon (ami a kérdést és a tagadást illeti). A lényeges különbség inkább csak abban áll, hogy a *miért* és a *nem* – több más kérdő és megszorító elemmel ellentétben – szimbolikus viszonyban állhat az azonosító típusjelölővel is.

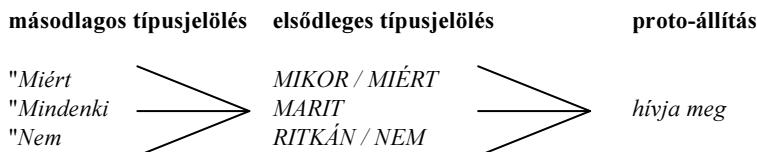
Az új elemzés jól illeszkedik az állítmányközpontú, viszonyalapú szórendi modellhez, hiszen a protoállításból kiindulva könnyen felvázolhatók azok az egymással összekapcsolódó aktivációs minták, melyek a nem semleges mondat bal perifériáját jellemzik. A protoállításhoz legközelebbi elemeket **elsődleges típusjelölőknek** tekinthetjük (ide tartozhat a [21]-es példák mellett [22a] és [22b] is), amíg a *miért* és a *nem* különlegessége, hogy amennyiben az elsődleges típusjelölő szerepét egy azonosító elem látja el, akkor ők **másodlagos típusjelölők** is lehetnek. Az elemzést támogatja, hogy az azonosító típusjelölőt megelőző *miért*, illetve *nem* éppúgy kérdő, illetve negatív típusúvá teszi a mondatot, mint amikor az elsődleges típusjelölő szerepét töltik be.

Az elsődleges típusjelölés három fő fajtája tehát a kérdő (*mikor*, *miért*), a megszorító (*ritkán*, *nem*) és az azonosító (*MARIT*), amelyek közül az utóbbi gyakran poláris kontraszttal, értékelő vagy kirekesztő szembeállításal is társul. A másodlagos típusjelölésben a kérdő és megszorító elemeknek már csak egy része szerepelhet (*miért*, *nem*, *sohasem*, stb.), s a poláris kontrasztra sem igen nyílik lehetőség – érdekes azonban, s a rendszer szimmetriáját jelzi, hogy skaláris kontrasztra, az érvényességi kör megtoldására ilyenkor is van példa. Várakozásunknak megfelelően ebben az univerzális kvantor is részt vehet (24b):

- (24) – _{topik} *Péter és Kata*]] _{komment} *MARIT hívják meg*.
 a) *Sőt*, "*János is MARIT hívja meg*.
 b) *Sőt*, "*mindenki MARIT hívja meg*."

Az elsődleges és másodlagos típusjelölést mindezek alapján a (25)-ös ábrával illusztrálhatjuk. Legjobboldalt az érvényességében és jelentőségében korlátozott protoállítás található, ezt közvetlenül megelőzi az elsődleges típusjelölés három fajtája (kérdő, azonosító-kontrasztív, megszorító), majd ezek közül az azonosító típus vezet tovább a másodlagos típusjelöléshez, amely hasonló hármas tagolódást mutat:

- (25) Elsődleges és másodlagos típusjelölés a magyarban

Bár a témához további jelenségek elemzése is hozzátartozna (például a többszörös kérdések különböző fajtái, a hangsúlytalan *nemet* tartalmazó szósorok elemzése, valamint a harmadlagos típusjelölés, vö. "*Miért mindenki MARIT hívja meg?*"), terjedelmi okokból ezekre már csak utalni tudok. A fejezet konklúziója, hogy – az optimalitáselméleti elemzéssel ellentétben – lehetségesnek tűnik a nem semleges mondatok bal perifériájának egységes jellemzése, a típusjelölés elsődleges, másodlagos és esetleg harmadlagos szintjének bevezetésével. Természetesen ezek után a típusunicitás fogalmát már másképp kell értelmeznünk: azt a tendenciát fejezheti ki, hogy – különösen kérdő és megszorító elemek használata esetén – a típusjelölés már a legelső szinten lezárul.

4. Összefoglalás

Tanulmányomban a magyar szórend újabb kísérleti modelljét ismertettem, amely ezúttal radikális szemléleti változást hozott a standard generatív elemzésekhez képest. A modell két alapvonása az volt, hogy – a hagyományos grammatikához hasonlóan, de a szórendet is integrálva – viszonyalapon tárgyalta a mondattant, illetve hogy a szintaxis immanens szemlélete helyett a mondatot kognitív-funkcionális alapon közelítette meg. A mondatelemzés középpontjában az állítmány „szerves” értelmezése állt (a predikátum mint protoállítás), az állítmány köré kiépülő teljes mondat mint keretséma leírásában pedig a protoállítás érvényességét és jelentőségét megtartó, illetve csökkentő műveletek (s a hozzájuk kapcsolódó szimbolikus viszonyok, asszociációs és aktivációs minták) játszották a főszerepet. A modell a semleges és a nem semleges mondatok elkülönítésének alapját is a megtartó és a csökkentő műveletek közti ellentétben ragadta meg.

Amennyiben a bemutatott elemzés sikeresnek bizonyul, az egy új magyar mondattanhoz vezethet, amelyben a klasszikus leíró grammatikával szemben a szórend is helyet kap (ennyiben a generatív nyelvészek álláspontja igazolódik), de számos, a generativistákat régóta foglalkoztató kérdés értelmét veszti (pl. azonos vagy különböző pozíciót foglalnak-e el az igeekötők és a fókuszált kifejezések; lapos-e a magyar VP; stb.). Ehelyett új, nem kevésbé érdekes kérdések tehetők fel: Milyen szimbolikus viszonyok jellemzők a magyar mondatra mint viszonyhálózatra és megismerési tartományra? Hogyan függ össze szórend és konceptualizáció? Milyen kognitív nyelvtörténeti folyamatok jellemezték a magyar mondat mint szerves struktúra kibontakozását? E kérdések részletesebb megválaszolása lehet a további kutatás feladata.

SZAKIRODALOM

- Aitchison, Jean 1987. *Words in the mind*. Blackwell, Oxford.
- Bañcerowski, Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 78–87.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan, 3., Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 653–762.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. Holt, New York.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, Noam 1968. *Language and Mind*. Harcourt, Brace & World, New York.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures*. Mouton de Gruyter.
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of Language*. Praeger.
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Clark, Andy 1996. *A megismerés építőkövei*. [Fordította Pléh Csaba.] Osiris, Budapest.
- Croft, William D.–Alan Cruse 2004. *Cognitive Linguistics*. CUP, Cambridge.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest, 17–184.
- É. Kiss Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. CUP, Cambridge.
- É. Kiss Katalin 2006. Focussing as predication. In: Valéria Molnar–Susanne Winkler (eds.): *The Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter, Berlin, 169–93.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. John Benjamins, Amsterdam.
- Grice, Paul 1975 [1997]. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest.
- Haiman, John (ed.) 1985. *Iconicity in Syntax*. John Benjamins, Amsterdam.
- Hauser, Marc D.–Noam Chomsky–W. Tecumseh Fitch 2002. The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science* 1569–79.
- Havas Ferenc 2003. A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: Oszkó Beatrix és Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely III. Uráli tárgyaló*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 7–44.

- Hjelmslev, Louis 1943 [1961]. *Prolegomena to a Theory of Language*. [English translation by F. J. Whitfield.] University of Wisconsin Press, Madison.
- Imrényi András 2007. A magyar szórend kísérleti modelljei, 1. Optimalitáselmélet. *Magyar Nyelvőr* 195–212.
- Jackendoff, Ray 1977. *X-bar syntax*. MIT Press, Cambridge MA.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószék Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*: 49–103.
- Kálmán László 1985a. Word order in neutral sentences. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged, 13–23.
- Kálmán László 1985b. Word order in non-neutral sentences. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged, 25–37.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan: Mondattan I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2002. *Metaphor. A Practical Introduction*. OUP, Oxford.
- Ladányi Mária 1999. Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra. *Magyar Nyelv* 166–79.
- Ladányi Mária 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In: Oszkó Beatrix és Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely IV. Uráli grammatizáló*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 7–32.
- Lamb, Sydney 2005. Language and Brain: When Experiments are Unfeasible, You have to Think Harder. *Linguistics and the Human Sciences*: 151–76.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1, Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2000. Topic, subject, and possessor. In: H. G. Simonsen–R. T. Endresen (eds.): *A Cognitive Approach to the Verb. Morphological and Constructional Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin, 11–48.
- Lipták Anikó 2006. Word Order in Hungarian Exclamatives. *Acta Linguistica Hungarica* 343–91.
- Nánay Bence 1996. A konnekciónizmus. *BUKSZ* 262–9.
- Pinker, Steven–Ray Jackendoff 2005. The Faculty of Language: What’s Special about it? *Cognition* 201–36.
- Pléh Csaba (szerk.) 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris, Budapest.
- Prince, Alan–Paul Smolensky 1993. *Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar*. Rutgers University.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv* [2., átdolgozott kiadás]. MTA, Budapest.
- Smolensky, Paul–Géraldine Legendre–Yoshiro Miyata 1992. *Principles for an Integrated Connectionist/Symbolic Theory of Higher Cognition*. Report 92–08. Institute of Computer Science, University of Colorado.
- Szabolcsi Anna 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 59–82.
- Szabolcsi Anna 1997. Strategies for scope taking. In: Szabolcsi A. (ed.): *Ways of Scope Taking*. Kluwer, Dordrecht, 109–54.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 207–29.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005a. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 349–62.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005b. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős ígéről. *Magyar Nyelv* 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005c. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban*. (Kézirat.)
- Varga László 1982. Két szintaktikai pozícióról. *Magyar Nyelv* 159–69.

SUMMARY

*Imrényi, András***Experimental models of Hungarian word order, 2.
Domains and relations in the Hungarian clause**

The second part of a two-part series, this paper aims to provide a radical alternative to standard generative models of the Hungarian clause. Key theoretical features of the new model include (1) a connectionist (relational network theoretic) commitment to defining word order in terms of association and activation patterns rather than discrete units and symbol manipulation, and (2) a cognitive functionalist commitment to viewing grammar not as a self-contained system but as something inextricable from the broader picture of cognition and communication. The paper also offers an “organic” perspective on the clause, with the predicate analysed as a nuclear clause, or proto-statement, in turn embraced, elaborated and operated on by differentialized components of clausal organization.